
**Цивільне право і цивільний процес; трудове право;
сімейне право; міжнародне приватне право**

УДК 347.639

DOI 10.33244/2617-4154.4(13).2023.17-25

О. М. Обривкіна,

канд. пед. наук, доцент

e-mail: sana_1968@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-8768-7778;**М. О. Довга,**

здобувачка другого (магістерського)

рівня освіти групи ПМЦ-22-1,

Державний податковий університет

e-mail: ritadovga@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-9320-0631**ОСОБЛИВОСТІ ПОРЯДКУ СПАДКУВАННЯ
ЗА ЗАКОНОМ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА
ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ**

У статті досліджуємо питання визначення поняття спадкування, заповіту, його принципів. Особливу увагу приділяємо порівнянню спадкового законодавства України із законодавством таких держав, як Литовська Республіка, Латвійська Республіка, Естонія, Франція та Німеччина. У цій роботі також проведено аналіз цивільного законодавства цих держав, що дало змогу виділити особливості визначення прав та обов'язків спадкоємців, визначити відмінність черг спадкування у цих країнах від нашого спадкового законодавства. Особливу увагу приділено також визначенню особи спадкоємця у цивільних кодексах вищезгаданих держав. У статті проаналізовано стан сучасного українського цивільного законодавства, його проблеми, переваги та недоліки порівняно з цивільним законодавством інших держав. Згадано порядок визнання обов'язкової частки майна окремій категорії осіб за законодавством таких країн, як Литва, Латвія та Естонія. Крім того, автори аналізують проблеми, які виникають під час визначення приналежності осіб до деяких черг спадкування. З огляду на дослідження можна зробити висновок, що Цивільний кодекс України досить добре регулює питання спадкування за законом. Проте є певні моменти, де варто було б перейняти досвід іноземних держав. Особливо це стосується деяких норм цивільного

законодавства країн Балтії. Їхнє цивільне право відповідає нормам європейського та міжнародного права, що дасть змогу суттєво вдосконалити вітчизняне.

Ключові слова: спадкування, заповіт, спадкоємець, цивільне законодавство, спадкове законодавство, черга спадкування, спадкодавець.

Постановка проблеми. Попри те, що норми спадкового права є найбільш актуальними та часто застосовуються, більшість питань вітчизняного законодавства у цій сфері все ще потребує додаткового дослідження та систематизації. Особливо це стосується визначення черг спадкування й осіб, які можуть бути спадкоємцями. Щоб усунути вищезгадані проблеми, українським науковцям варто вивчити та перейняти найбільш оптимальний для України досвід іноземних держав. Саме це дозволить уникнути помилок у трактуванні та застосуванні вітчизняного цивільного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням цього питання займалися такі вчені, як: М. Бондарева, М. Бориславська, А. Гончарова, Г. Журбелюк, О. Колінько, О. Кухарев, В. Надьон, Н. Павлів-Самоїл, А. Сегенюк, В. Слома тощо.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження й аналіз норм цивільного законодавства України та таких розвинених європейських держав, як Латвія, Литва, Естонія, Франція та Німеччина, а також порівняння норм їх цивільних кодексів у частині, яка регулює відносини, які пов'язані із спадкуванням за законом. Також метою статті є виявлення та усунення недоліків і прогалин у законодавстві нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Інститут спадкового права є одним із основних інститутів цивільного права. Його важливість важко переоцінити. Норми цього інституту без сумніву торкаються кожного. Ці норми потребують особливої уваги законодавців та науковців, адже стосуються приватного життя особи. Перш ніж ширше розглядати це питання, потрібно визначити, що таке спадкування. Спадкування – це перехід прав та обов'язків спадкодавця після його смерті до спадкоємців [1]. Це забезпечує їх правонаступництво після смерті носія.

В Україні, як і в більшості країн Європи, підставою виникнення спадкового правонаступництва є заповіт або закон. Заповіт стає своєрідно «юридично оформленою волею спадкодавця» після його смерті. За статтею 1233 Цивільного кодексу України, яка вперше дає визначення заповіту, заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Принцип свободи заповіту, як один із основних у сучасній цивілістиці, полягає у праві заповідача заповісти своє майно на власний розсуд, у праві змінити або скасувати свій заповіт у будь-який час. Заповідач самостійно визначає обсяг того, що передається у спадок, він може охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складення заповіту, а також ті, які можуть йому належати у майбутньому, заповідати все майно або його частину. Він має право призначити своїми спадкоємцями одну або декілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього із цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин. Аналогічно він може позбавити права на спадкування будь-кого із спадкоємців без зазначення на це причин [2, с. 136–157].

Чинним законодавством України передбачено два види спадкування: 1) спадкування за заповітом; 2) спадкування за законом. Спадкування за законом має місце в таких випадках:

- відсутності заповіту;
- визнання заповіту недійсним;
- смерті спадкоємців, вказаних у заповіті до відкриття спадщини або їх відмови від прийняття спадщини;
- заповідачем скасовано раніше складений заповіт і не залишено нового;
- заповіт у судовому порядку визнано недійсним;
- у разі якщо заповітом не охоплено усього майна, що належало спадкодавцю [2, с. 136–157].

Підставами закликання до спадкування за законом є: 1) споріднення; 2) родинні відносини; 3) шлюб; 4) усиновлення; 5) перебування на утриманні спадкодавця не менше 5 років до його смерті.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) закріпив п'ять черг спадкоємців за законом. Якщо порівняти із законодавством інших держав, то варто звернути увагу, що Цивільний кодекс Литовської Республіки [3] закріпив шість черг спадкоємців, Цивільний закон Латвійської Республіки [4] – чотири тощо.

Наприклад, у Франції «класифікація спадкоємців за законом і послідовність їх закликання до спадкування здійснюється за системою розрядів. Ця система об'єднує кровних родичів у групи залежно від їхньої передбачуваної близькості до спадкодавця. Французький цивільний кодекс передбачає чотири розряди спадкоємців за законом: перший розряд – діти та інші прямі низхідні родичі спадкодавця (онуки, правнуки, які спадкують за правом представлення); другий розряд – батьки спадкодавця, а також його брати і сестри та їхні низхідні родичі до 12 ступеня включно, які спадкують за правом представлення; третій розряд – дід, бабуся та прямі висхідні родичі більш дальніх ступенів спорідненості; четвертий розряд – інші (крім рідних братів і сестер) родичі бокової лінії до шостого ступеня споріднення (двоюродні брати і сестри, дядьки, тітки до троюрідних братів і сестер включно)» [5, с. 67–73]. Французький цивільний кодекс розрізняє п'ять ліній спорідненості: низхідну, висхідну лінію по батькові, висхідну по матері, бокову щодо лінії батька та бокову щодо лінії матері.

У законодавстві країн Балтії теж передбачено конструкцію обов'язкової (невід'ємної) частки. Право на обов'язкову частку мають нащадки спадкодавця (за законодавством Литви – діти, зокрема усиновлені), батьки, другий із подружжя; розмір обов'язкової частки становить у цих країнах половину тієї частки, яку отримав би відповідний спадкоємець у випадку спадкування за законом (ст. 5.20 ЦК Литви, стст. 104–106 Закону Естонії «Про спадкування», стст. 422–426 ЦК Латвії). Право на обов'язкову частку конструється як право вимоги грошового характеру, яке може бути передане й успадковане (ст. 104 Закону Естонії «Про спадкування», ст. 423 ЦК Латвії). Як і в багатьох інших європейських країнах, закріплено право заповідача позбавити особу, яка має право на обов'язкову частку, права на спадкування з певних підстав (ст. 108 Закону Естонії «Про спадкування», ст. 427 ЦК Латвії) [6, с. 116–125].

Право на спадкування за законом, відповідно до ЦК України, насамперед мають діти спадкодавця, зокрема зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки. У цьому переліку ЦК України не згадує усиновлених та усиновлювачів, проте у цьому випадку немає необхідності закріплювати спеціальну норму із переліком зазначених осіб, оскільки є вказівка на загальну норму, що міститься у ч. 1 ст. 1260 Цивільного кодексу України: «У разі спадкування за законом усиновлений та його нащадки, з одного боку, та усиновлювач і його родичі – з другого, прирівнюються до родичів за походженням» [1].

Варто зазначити, що країни Балтії до цього питання підійшли якісно по-іншому. Відповідно до ст. 5.11 Цивільного кодексу Литовської Республіки до першої черги спадкоємців за законом належать діти спадкодавця, враховуючи усиновлених, та діти спадкодавця, народжені після його смерті. Цивільний закон Латвійської Республіки у ч. 1 ст. 404 встановив, що насамперед успадковують без різниці близькості ступенів усі ті низхідні родичі спадкодавця, між якими, з одного боку, і спадкодавцем – з іншого, не існує інших низхідних родичів, що мають право спадкування. Згідно із ч. 1 ст. 13 Закону Естонії «Про спадкування» спадкоємцями першої черги за законом є низхідні родичі спадкодавця.

Порівнюючи ЦК України і вищезгадані цивільні закони різних країн, варто зазначити, що зміст ст. 1261 Цивільного кодексу України є більш вдалим та об'єктивно наділяє найближчих родичів спадкодавця правом спадкування майна померлого. Зважаючи на складність побудови в деяких країнах норм, що закріплюють особливості спадкування за законом першою чергою спадкоємців, недоцільно змінювати аналогічну вітчизняну правову норму.

У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері (ч. 1 ст. 1262 ЦК України) [2, с. 136–157]. Під час спадкування брати та сестри можуть бути як повнорідними (походять від спільних батьків), так і неповнорідними (єдиноутробними, які мають спільну матір, та єдинокровними, які мають спільного батька). Це пов'язане з тим, що, незважаючи на факт розгалуженості родинних зв'язків, ця норма гарантує їх непорушність між батьками та дітьми. За вітчизняним цивільним законодавством, зведені брат і сестра право на спадкування один після одного не набувають, що є недоліком Цивільного кодексу України. Дійсно, такі особи не є родичами один одному, проте фактично між ними створюються зв'язки, подібні до родинних.

Спадкове право Німеччини є дещо специфічним і цікавим для досліджень. Так, у «цій країні категорії спадкоємців і черговість їх закликання до спадкоємства встановлюються за парантелами. Під парантелю В. В. Валах розуміє групу кровних родичів, що походять від спільного предка і його низхідних родичів» [5, с. 67–73]. Це виглядає так: перша парантела – усі низхідні спадкодавця (діти, внуки, правнуки чоловічої та жіночої статі); друга парантела – батьки спадкодавця та їхні низхідні (до неї входять батьки, рідні брати й сестри, діти й племінники, онуки та внучаті племінники; третя парантела – дід і бабуса спадкодавця (за батьківською і материнською лініями) та їх низхідні (це всі родичі прямої лінії споріднення, рідні

дядьки й тітки та їх низхідні); четверта парантела – прадіди й прабабусі спадкодавця (за батьківською і материнською лініями) та їхні низхідні (фактично це всі родичі прямої лінії споріднення, двоюрідні діди й бабусі та їхні низхідні); п'ята і наступні парантели – прапрадіди й прапрабабусі спадкодавця та їхні низхідні тощо. Кількість парантел законом не обмежується, тобто до спадкування можуть закликатися будь-які родичі, зокрема й значно віддалених ступенів. Представників кожної із парантел закликають до спадкування лише у випадку, якщо немає родичів попередньої парантели. Представники четвертої та наступних парантел успадковують, якщо більш близьких родичів та іншого з подружжя немає в живих [5, с. 67–73].

У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько й тітка спадкодавця (ч. 1 ст. 1263 Цивільного кодексу України). Ця норма також потребує конкретизації та дослідження порядку її застосування.

ЦК України достатньо обґрунтовано визначив третю чергу спадкоємців, проте і тут для зручності у користуванні бажано було б сформулювати правову норму так: «У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця – повнорідні та неповнорідні брати й сестри батьків спадкодавця» [1].

Подальше визначення черговості спадкування суттєво відрізняються від норм, закріплених іншими країнами. Так, до четвертої черги спадкоємців за законом належать особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш ніж п'ять років до часу відкриття спадщини (ч. 1 ст. 1264 Цивільного кодексу України). ЦК України розширив відповідне коло осіб і включив до них тих осіб, які проживали однією сім'єю не менше п'яти років до часу відкриття спадщини. Для визначення поняття «сім'я» потрібно звернутися до чинного сімейного законодавства. Відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України «сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки» [8]. Тобто спадкоємцями четвертої черги за законом можуть бути чоловік або жінка, які перебували у фактичних шлюбних відносинах, теща, свекруха, зять, невістка, вихованці спадкодавця (пасинок, падчерка), вітчим, мачуха тощо.

Існують випадки, коли встановити факт проживання зі спадкодавцем досить важко, особливо у випадку наявності різних місць реєстрації. У цьому випадку п. 3.22 Глави 10 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України встановлено, що «у разі відсутності у паспорті такого спадкоємця відмітки про реєстрацію його місця проживання доказом постійного проживання із спадкодавцем можуть бути: довідка житлово-експлуатаційної організації, правління житлово-будівельного кооперативу, відповідного органу місцевого самоврядування про те, що спадкоємець на день смерті спадкодавця проживав разом із цим спадкодавцем» [9].

Як зазначалося вище, окремо необхідно гарантувати право на спадкування зведеного брата та сестри, пасинка, падчерки, вітчима та мачухи спадкодавця, оскільки вони могли і не проживати спільно, тобто не підпадати під дію ст. 1264 ЦК України, а отже, і не мати права на спадкування. Окремим пунктом варто було б включити сюди цю категорію осіб без імперативної норми про проживання зі спадкодавцем.

Згідно із ст. 1265 Цивільного кодексу України «у п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення» [1].

Ця запропонована законодавцем норма потребує детальної конкретизації, оскільки на практиці у пересічних громадян існують проблеми щодо визначення, до якого ступеня споріднення їх можна віднести. Насамперед необхідно визначити усіх родичів до шостого ступеня споріднення. Оскільки ступінь спорідненості визначається за кількістю народжень, що віддаляють родича від спадкодавця, а народження самого спадкодавця не входить до цієї кількості, то у переліку відсутній перший ступень споріднення.

Як зазначає Цивільний кодекс України, «1) до другого ступеня споріднення належать онуки та онучки спадкодавця; 2) до третього ступеня споріднення належать правнуки та правнучки, племінники та племінниці (діти братів і сестер), прабаба та прадід; 3) до четвертого ступеня споріднення належать праправнуки та праправнучки, двоюрідні брати й сестри (діти дядька та тітки), двоюрідні онуки й онучки (діти племінників і племінниць), двоюрідні дід та баба (брати та сестри діда й баби), прапрадід і прапрабаба; 4) до п'ятого ступеня споріднення належать прапраправнуки та прапраправнучки, двоюрідні правнуки і правнучки (діти двоюрідних онуків й онучок), двоюрідні племінники та племінниці (діти двоюрідних братів і сестер), двоюрідні дядько та тітка (діти двоюрідних діда й баби), двоюрідні прадід і прабаба (діти прапрадіда та прапрабаби), прапрапрадід та прапрапрабаба; 5) до шостого ступеня споріднення належать троюрідні брати та сестри (діти двоюрідних дядька й тітки), двоюрідні прапрадід і прапрабаба (діти прапрапрадіда та прапрапрабаби), троюрідні дід і баба (діти двоюрідних прадіда та прабаби), прапрапрапрадід і прапрапрапрабаба».

Відповідно до ст. 1265 ЦК України у п'яту чергу право на спадкування за законом також одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. До того ж така особа повинна бути неповнолітньою або непрацездатною, не повинна бути членом сім'ї спадкодавця, але не менш ніж п'ять років одержувати від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Висновки. Отже, Цивільний кодекс України закріплює п'ять черг спадкування за законом. За змістом деякі норми, що визначають черги спадкоємців, принципово відрізняються від норм спадкового законодавства зарубіжних країн. Сучасне цивільне законодавство України все ще є недосконалим і потребує додаткового дослідження. Саме тому вітчизняним науковцям варто звернутися до досвіду європейських держав. Особливо Україна має перейняти такий досвід щодо визначення черг спадкування. Важливим для нашої держави було б перейняття особливостей законодавства країн Балтії. Їхнє цивільне право відповідає нормам європейського та міжнародного права, що дасть змогу суттєво вдосконалити вітчизняне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435 IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 17.09.2023).
2. Бориславська М. В. Суб'єкти спадкового правонаступництва та суб'єкти (учасники) спадкових правовідносин. *Університетські наукові записки*. 2019. № 3. С. 136–157.
3. Civil Code of the Republic of Lithuania, of July 18, 2000, Law No. VIII-1864 (as amended on April 12, 2011, No XI-1312). URL : <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/8191> (дата звернення: 17.09.2023).
4. Civil Law of Republic of Latvia. (1937). www.inlatplus.lv. URL : <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD.pdf> [in English] (дата звернення: 17.09.2023).
5. Піщик Х. З., Канюка І. М. Особливості спадкового права країн континентальної Європи, Англії та США. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2020. № 8(21). С. 67–73.
6. Бабюк П. Право на обов'язкову частку у спадщині: порівняльно-правовий аспект. *Цивільне право і цивільний процес. Сімейне право. Трудове право. Міжнародне приватне право. Господарське право. Господарсько-процесуальне право. Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 2 (26). С. 116–125.
7. Про спадкування : Закон Естонії від 17.01.2008. URL : <http://www.estlex.ee/tasuta/?id=7&aktid> (дата звернення: 17.09.2023).
8. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 17.09.2023).
9. Зміни до Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування : Закон України від 25 вересня 2015 р. № 1145/27590. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1145-15#Text> (дата звернення: 17.09.2023).
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. URL : <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk.html>

REFERENCES

1. Civil Code of Ukraine : Law of Ukraine dated January 16, 2003 No. 435 IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (date of application: 09/17/2023).
2. Boryslavska M. V. Subjects of hereditary legal succession and subjects (participants) of hereditary legal relations. *University scientific notes*. 2019. No. 3. P. 136–157.
3. Civil Code of the Republic of Lithuania, of July 18, 2000, Law No. VIII-1864 (as amended on April 12, 2011, No. XI-1312). URL : <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/8191> (access date: 17.09.2023).

4. Civil Law of the Republic of Latvia. (1937). [www.inlatplus.lv](http://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD.pdf). URL : <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD.pdf> [in English] (date of application: 17.09. 2023).

5. Pitsik H. Z., Kanyuka I. M. Peculiarities of the inheritance law of the countries of continental Europe, England and the USA. *Scientific and information bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytskyi. Law series.* 2020. No. 8(21). P. 67–73.

6. Babiuk P. The right to a mandatory share in inheritance: a comparative legal aspect. *Civil law and civil process. Family law. Labor Law. International private law. Commercial law. Economic and procedural law. Current problems of jurisprudence.* 2021. No. 2 (26). P. 116–125.

7. On inheritance: Law of Estonia dated 17.01.2008. URL : <http://www.estlex.ee/tasuta/?id=7&aktid> (date of application: 17.09.2023).

8. Family Code of Ukraine : Law of Ukraine dated January 10, 2002. No. 2947-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (date of application: 09/17/2023).

9. Amendments to the Procedure for the performance of notarial acts by officials of local self-government bodies : Law of Ukraine dated September 25, 2015 under No. 1145/27590. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1145-15#Text> (date of application: 09/17/2023).

10. Scientific and practical commentary on the Civil Code of Ukraine. URL : <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk.html>

O. M. Obryvkina, M. O. Dovha. FEATURES OF THE PROCEDURE OF INHERITANCE BY LAW: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LEGISLATION OF UKRAINE AND OTHER FOREIGN STATES

This article explored the issue of defining the concept of inheritance, will, and its principles. Special attention was paid to the comparison of the inheritance legislation of Ukraine with the legislation of such countries as the Republic of Lithuania, the Republic of Latvia, Estonia, France and Germany. In this work, an analysis of the civil legislation of these states was also carried out, which made it possible to highlight the peculiarities of determining the rights and duties of heirs, and to determine the difference between the order of inheritance in these countries and our inheritance legislation. Special attention was also paid to the determination of the identity of the heir in the civil codes of the above-mentioned states. The article also analyzed the state of modern Ukrainian civil legislation, its problems, advantages and disadvantages in comparison with the civil legislation of other states. The work mentions the procedure for recognizing a mandatory share of property of a separate category of persons under the laws of such countries as Lithuania, Latvia and Estonia. In addition, the authors analyze the problems that arise when determining whether individuals belong to some lines of inheritance. Based on the research, it can be concluded that the Civil Code of our country regulates the issue of legal inheritance quite well. However, there are certain moments where it would be worthwhile to adopt the experience of foreign countries.

Обривкіна О. М., Довга М. О. Особливості порядку спадкування за законом: порівняльний аналіз законодавства України та іноземних держав

This especially applies to some norms of the civil legislation of the Baltic countries. Their civil law corresponds to the norms of European and international law, which will make it possible to significantly improve the domestic law.

Key words: inheritance, will, heir, civil legislation, inheritance legislation, sequence of inheritance, testator.

Стаття надійшла до редколегії 26 жовтня 2023 року